

УДК 94:329] (477+470) «1905/1907»

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Проаналізовано програми політичних партій України початку ХХ ст., виділено аспекти бачення цими партіями проблем соціально-політичного життя, показано, що саме різноманіття поглядів щодо устрою держави, форм здійснення народовладдя у ній, співвідношення різних гілок влади є тією ознакою, що відрізняє програми українських партій.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., політичні партії України початку ХХ ст., національне питання, автономія, федерація, самостійна держава.

Проанализированы программы политических партий Украины начала ХХ в., выделены аспекты видения этими партиями проблем социально-политической жизни, показано, что именно многообразие взглядов относительно устройства государства, форм осуществления народовластия в нем, соотношение разных ветвей власти является тем признаком, который отличает программы украинских партий.

Ключевые слова: революция 1905–1907 гг., политические партии Украины начала ХХ в., национальный вопрос, автономия, федерация, самостоятельное государство.

Постановка проблеми. Одними з найбільш дискусійних питань у сучасній історичній науці є розгляд суспільно-політичного життя напередодні і під час революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянській Україні, яка на той час входила до складу Російської імперії. Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст., утворення та діяльність українських партій Наддніпрянщини, що його очолили. Саме цей період вітчизняної історії традиційно перебуває у фокусі уваги науковців, оскільки містить у собі невичерпні пізнавальні можливості для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов. Він ознаменувався формуванням в Україні ринко-

вої капіталістичної економіки, утворенням перших національних партій, формуванням партійно-політичних систем. Глибокий, системний аналіз питань становлення та діяльності політичних партій та організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. є важливим завданням для нової генерації дослідників з метою розширення й поглиблення наукового пізнання суті, динаміки, загальних закономірностей та особливостей розвитку політичних і громадянських інститутів тогочасної української дійсності.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Серед сучасних авторів, що займаються суспільно-політичною та партійною проблематикою історії України першої чверті ХХ ст. можна виділити Р. Ветрова, О. Висоцького, О. Голобуцького, В. Головченка, А. Голуба, І. Демуза, В. Доморослого, Ю. Золотовського, І. Калмакана, М. Кармазіну, В. Колесника, В. Кулика, І. Кураса, Ю. Лаврова, І. Михальського, Л. Могильного, С. Наумова, А. Павка, О. Рафальського, О. Сарнацького, В. Стрільця, С. Телешуна, Ф. Турченка, О. Чепурка, О. Шишка та ін.

Мета статті – здійснення порівняльного аналізу програмних документів національних політичних партій Наддніпрянської України, які були утворені в ході революційних подій 1905–1907 рр., стосовно їх бачення шляхів розв’язання проблем соціально-політичного життя. Вибір в якості дослідницького фокусу проблеми соціально-політичного життя пояснюється тим, що саме різноманіття поглядів щодо устрою держави, форм здійснення народовладдя у ній, співвідношення різних гілок влади – ці та інші питання розглядаються різними партіями по-різному. Якщо економічне та національне питання могли повторюватися у партій з однаковими поглядами, то уявлення про майбутню державу було тією ознакою, що відрізняла програми цих партій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні революційних подій 1905 р. перша українська партія – Революційна українська партія (РУП) – ухвалила свою нову програму, у якій була відсутня теза про те, що політична незалежність України є ідеалом партії. Вимога федералізації Росії замінювалась гаслом демократичної республіки. Нова програма РУП у багатьох питаннях збігалася з програмними положеннями РСДРП, проте кардинально відрізнялася щодо ставлення до національного питання. Один із провідних діячів РУП М. Порш виступав за постановку конкретного завдання (досягнення власної національно-територіальної автономії), тоді як російські соціал-демократи декларували право на самовизначення в загаль-

ному плані. «РУП ставить своєю задачею... заміну царату федеративною республікою з діленням держави відповідно національній та історичній ріжниці земель, із забезпеченням прав кожної національності і залишенням права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості й людності висловленого голосування» [6, с. 85].

У новій програмі зазначалося, що РУП вимагала автономії України з окремими представницькими Зборами (Сеймом), яким належить право законодавства в інтересах народу, що проживає на території України [14, с. 40].

Вимога автономії України була доповнена в новій програмі двома принциповими положеннями: повсюдне впровадження місцевого самоврядування, право кожної нації на політичні інституції, які б гарантували їй вільний культурний і громадський розвиток [14, с. 40]. Як зазначає В. І. Головченко: «останній пункт проекту передбачав підготовку відсталих у своєму розвитку етносів до сприйняття ідеї державного самоврядування, саме і став підставою для звинувачень РУП у націоналізмі й підтримці так званої «культурно-національної автономії» [3, с. 54].

На з'їзді, який відбувся в грудні 1905 р., РУП була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію. В основу програми УСДРП, ухваленої з'їздом у грудні 1905 р., було покладено Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. У головному партійному документі наголос було зроблено на парламентські, конституційні форми боротьби. Положення про диктатуру пролетаріату було відсутнє.

За мету своєї боротьби УСДРП ставила створення демократичної республіки, в якій вища державна влада в усіх внутрішніх і міжнародних питаннях, які стосувалися всієї Російської держави, належить одному виборному законодавчому зібранню народних представників. Партія боролася за те, щоб Україна мала автономію з окремим представницьким зібранням, якому б належало право законодавства у внутрішніх справах щодо території України; щоб виборче право було рівне, пряме з таємним голосуванням для кожного, щоб було реалізовано право бути обраним, щоб представництво було пропорційним; призначення виборів і переголосування на неробочий день; щоб парламент обирався на 2 роки, а депутатам виплачувалося жалування. Домогалася партія й законодавчого закріплення народного законодавства (референдум та ініціатива) [2, с. 215]. Передбачалося запровадження

виборності і відповідальності урядовців (чиновників) та право притягати до суду будь-якого урядовця за його незаконні вчинки по службі звичайним судовим шляхом, а не поданням скарги його начальникам. Окремим пунктом програми (п. 7) ставилася вимога широкого місцевого і крайового самоврядування для всього населення держави. Українські соціал-демократи добивалися гарантій прав і свобод громадянина; вирішення питання про війну та мир народним представництвом [1, с. 9].

Безумовним лідером у розробці цього питання був Л. Юркевич (Рибалка), який у цей період стає одним з провідних ідеологів українських соціал-демократів. Ним, по суті, була розроблена ціла теорія, в якій обґрунтовувалося положення про поєднання ідеї класової місії українського пролетаріату з ідеєю його лідерства у національно-визвольному русі. Для цього соціал-демократи повинні зайнятися національно-культурною діяльністю, сприяючи формуванню у робітництва національної свідомості. Це було незвичним як для більшості українських соціал-демократів, у середовищі яких переважав класовий, революційний підхід до вирішення суспільних проблем, так і вступало в протиріччя з національною програмою українських поступовців, в якій ставилась мета об'єднати всі верстви населення задля національного визволення. Цю програму Л. Юркевич вважав неприйнятною не тільки через її аполітичність, угодництво щодо російського уряду, а й через те, що вона не враховувала інтереси робітничого класу. Навпаки, доводив Л. Юркевич, українська інтелігенція в переважній більшості (за винятком сільської) сама є носієм чужої культури, є пасивним елементом національного руху, а тому не може його очолити [15, с. 13]. У національному питанні УСДРП уже на II з'їзді (у грудні 1905 р.) декларувала рівні права всіх націй і висловлювалася за збереження в партійній програмі вимоги національно-територіальної автономії України, проголошувала «право кожної нації на культурне і політичне самоврядування» [1, с. 9].

У цілому програмні вимоги УСДРП не виходили за межі загальнодемократичних завдань. Вони зводилися до ліквідації самодержавства та встановлення республіканського ладу в Росії, скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод.

Інша партія соціалістичного спрямування – Українська соціалістична партія (УСП) – мала намір створити демократичну Українську республіку, побудовану на таких засадах, як безпосереднє загальне,

рівне виборче право і таємне голосування, національна рівноправність, громадське і земське самоврядування, рівність громадян, незалежно від статі, національності та віросповідання, свобода слова, друку, зборів тощо [13, с. 89]. Кожна нація наділяється правом увійти до складу республіки. С. Телешун про цей момент у програмі УСП говорить, що «такого своєрідного підходу до вирішення національного питання в межах майбутньої Української держави ми більше не знаходимо в жодній з українських партій до 1917 р.» [11, с. 80]. На думку ідеологів УСП, для проведення радикальних реформ Україна мала повністю ліквідувати залежність від Росії. УСП тісно пов'язувала національне і соціальне питання, елементи самостійництва, що певним чином зближувало її з Українською народною партією (УНП).

Серед українських партій початку ХХ ст. УНП мала найрадикальніше уявлення про форму майбутнього устрою Української держави – це мала бути, насамперед, незалежна держава, тоді як усі інші партії наважувалися говорити лише про автономію у складі Російської держави. У програмному документі «Десять заповідей УНП» є такі принципово важливі моменти: Соборна Суверенна Українська Держава, боротьба проти націй поневолювачів, культурницький націоналізм і заборона вживання мови окупантів. Конституційний проект УНП передбачав утворення самостійної держави з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову гілки, пропонував установити в Україні президентську республіку.

У національному питанні УНП у своїй програмі значну увагу приділяла становищу національних меншин у самостійній Україні. Це питання є особливо цікавим, якщо зважати на усталену думку про основні риси українського націоналізму – русофобство і антисемітизм. У «Десяти заповідях УНП» зазначалося, що «усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу». І далі: «поки вони панують над нами і визискують нас» [10, с. 80]. Говорячи про необхідність українського усамостійнення, націоналісти вказували, що кожен народ (у тому числі ж і поляки), яким би він малим не був, має право на самостійне існування на «своїй території», а таким націям, як єврейська, що не мають своєї власної території, вона «мусить бути дана», чого євреї й «самі добиваються» [10, с. 18].

Майбутня незалежна Україна бачилась ідеологам УНП як демократична республіка з президентом чи без нього або як конституційна монархія. Парламент, «управи», як зазначалось у програмі УНП, по-

винні були формуватись у результаті виборів «вселюдських», рівних, безпосередніх, таємних за пропорційною системою від сіл, міст, від кожної нації. Виборними повинні були бути президент, суд і «адміністрація». Звертає на себе увагу така закладена в програму демократична засада, як «відповідальність урядовців перед громадянами», а також наголошення принципу розподілу виконавчої («урядової») і судової влади [9, с. 47].

Як структурний елемент політичної системи, окрім держави та її органів, мислилась сама УНП. Мали бути утворені такі громадські організації, як Всеукраїнський союз українців-робітників, Всеукраїнський союз хліборобів-українців, а також інші організації економічного і політичного характеру робітників і селян. Потреба у своїх організаціях обґрунтовувалась тим, що «українські фізіономії» в російських організаціях, не повинні служити покірною масою для виконання указів московських чи петербурзьких робітничих організацій. Недоречним бачилось і утворення партії, яка б була «хвостом», «причепкою» російських партій – тільки свої власні організації можуть боронити інтереси українського пролетаріату. Отже, у державі мала існувати однопартійна система і досить розвинена система громадських організацій [9, с. 48].

У 1906 р. з'явилась «Програма УНП», у якій було конкретизовано ідею всеукраїнської революції, суб'єктами якої повинні були стати українські робітники й хлібороби. Було висловлено мінімальні вимоги щодо термінового поліпшення економічного стану експлуатованих верств українського суспільства у Російській імперії, запровадження місцевої автономії в адміністративному житті, судовій, релігійній, просвітницькій справах. Головною метою УНП визначила створення самостійної Української держави, що забезпечить соціальні перетворення у соціалістичному напрямі. У своїй оновленій програмі УНП передбачала розбудову держави на принципах децентралізації і розвитку місцевого самоврядування. «Громада» наділялась значними правами, їй у відання віддавалась школа, наука, церква, міліція, засоби масової інформації. Тому, напевно, правомірним буде висновок про те, що програма передбачала високий ступінь розвитку громадянського суспільства, сфера впливу якого мала бути значно більшою, ніж сфера впливу держави як політичного інституту.

Нова програма УНП містила також вимоги громадянських прав і свобод: недоторканість особи і житла, прогресивний безпосередній податок пропорціонально доходу, рівноправність жінок, ліквідація

класів (станів) і класових привілеїв, відповідальність урядовців перед громадянами, загальне, рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні, ліквідації постійного війська та заміни його загальнонародною міліцією та ін.

У новій програмі УНП записано: «...немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряду з усякого другого користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. Таким чином ми мусимо відстоювати політичну свободу всіх націй в Росії, яко засоб до української нації в сім'ю націй культурних» [10, с. 20].

Інша українська партія – Українська демократична партія (УДП) – у національному питанні вимагала федерації народів і автономії України. «Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної і місцевої автономії. А через те опріч загальнодержавного парламента ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим оргінічнім статуті, виробленім будущим українським соймом і запорученим основним загальнодержавним законами» [8, с. 272]. Здобуття Україною національно-територіальної автономії пов'язували з російським визвольним процесом, тобто повалення самодержавства і проголошення демократичних свобод, встановлення парламентського ладу мало привести до автономного статусу.

Програма УДП передбачала скасування політичного абсолютизму, створення парламентського ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього рівного, пропорційного і таємного голосування (без різниці статі, віри і національності). Поруч з вимогою утворення всеросійського парламента ставилася мета скликання автономного українського парламента (сейму).

УДП визнавала рівність усіх народів, які живуть на території України. Програма УДП вказувала, що поруч «із самодержавієм гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих «недержавних» Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числиться з індивідуальностями окремих народів; вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам» [8, с. 272]. У програмі УДП зазначалося, що законодавство Російської імперії забезпечує нерівноправність окремих народів: «Закони, що видаються для всієї

держави, дуже часто суперечать потребам і індивідуальностям окремих народів, не числяться так з історичними традиціями, як і з сучасним складом їх життя, не відповідають їх економічним і соціальним потребам» [8, с. 272].

Українська радикальна партія (УРП) пов'язувала свої вимоги з федерацією вільних народів. Вирішення національної проблеми вони вбачали у наданні кожній національності права на автономне самоуправління з крайовою Радою, яка повинна бути наділена законодавчою і виконавчою владою. У платформі УРП зазначається: «Партія певна, що здійснити всі соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються... кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць» [7, с. 247].

Першочерговою метою УРП вважала встановлення в Росії конституційного ладу, який би забезпечував як права особистості, так і права народностей, націй. У програмі підкреслювалася необхідність боротьби проти самодержавства: «...Зважаючи на обставини, в яких знаходимося, які зараз маємо, мусимо згодитися, що поставлена вже на чергу мета – перетворити Росію на державу конституційну, – мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що маємо свій погляд на те, якою мусить бути ця нова зреформована Росія, погляд, який впливає з нашого середовища як нації недержавної і пригніченої» [7, с. 245].

Пріоритетною програмовою вимогою УРП було перетворення Росії в конституційну державу, а нації і народності, які входять до її складу, мали право створювати окремі «крайові, репрезентаційні ради», яким належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах проживання певного етносу. Кожна така автономна одиниця мала б однакові права з іншими. Реформована держава мусила стати федерацією таких національних одиниць. Зв'язком, що їх з'єднував, мав стати федеративний парламент, який би складався з послів, оплачуваних з державних коштів і обраних на підставі загальноного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуван-

ням за пропорційної системи виборів. Правом виборів міг користуватися кожен громадянин, якому виповнилося 21 рік [7, с. 247].

Федеральний парламент мусив формуватися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Федеральний парламент мав виконувати чотири функції: «зносини між іншими державами; фінанси для загальнодержавних справ; позадержавна торгівля і мито; загальнодержавна армія та справа війни і миру» [7, с. 248]. Федеральний парламент був наділений такими повноваженнями: відносини з іншими державами; фінанси для загальнодержавних справ; зовнішня торгівля і митна політика; загальнодержавна армія, а також справа війни та миру.

Відання всіма справами на території України покладалося на Українську виборну Народну Раду, яка обиралася за тими ж принципами, що й федеральний парламент. Термін повноважень визначався у три роки. Впроваджувався інститут референдуму та народної ініціативи. Вибори і голосування мали би проводитися у встановлені законом святкові дні на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, особами, яким виповнився 21 рік [7, с. 248].

Народна Рада повинна виробити крайову конституцію, яку б не міг ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Крайова конституція мусила дати право широкого самоврядування сільським і міським громадам. Крайова Народна Рада, окружні сейми і громади доручали б виконувати свої рішення виборним посадовцям, які відповідали перед зборами, які їх обрали. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мали бути мешканцями України. Передбачалася можливість оскарження дій чиновників у суді [7, с. 248–249].

Програма УДРП, в яку об'єдналися УДП і УРП, для всіх громадян вимагала загально визнаних та громадянських прав – права вільного поселення й проживання, недоторканість особи, оселі, листування, вживання рідної мови, свободи зборів, об'єднання в спілці і товариства, страйків і т.д. Громадянські права мали бути рівними для всіх громадян.

Характеризуючи діяльність УДП, УРП і УДРП, варто зазначити, що вони у своїх програмних документах обґрунтовували власний проект державності України та пропонували вирішити соціально-економічні проблеми, зважаючи на власні традиції і цінності, а також на досягнення у сфері національного, соціального і культурного життя розвинених європейських країн початку ХХ ст. За спостереженням Л. П. Могильного, серед лідерів УДП, УРП, а згодом і УДРП

не існувало єдиної думки про спосіб здобуття автономії для України. Так, УДП й УДРП базували свої програми на визнанні того, що Україна отримає національно-територіальну автономію від загальноросійських Установчих зборів. Українські радикали ж схилилися до думки про проголошення автономії України українським парламентом [5, с. 9].

УДРП прагнула перетворення російської держави на парламентську республіку, з децентралізованим управлінням, в якій би забезпечувалися права окремих груп громадян. Децентралізація мусила бути доведена до того, щоб кожна народність на своїй території мала автономію з правом місцевого крайового законодавства. Основні закони держави мусили б забезпечити кожній народності одержати автономію тоді, коли вона її забажає [12, с. 205]. Реформовану Росію ідеологи УДРП бачили як федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Їхнім крайовим законодавчим органам належало право видавати закони й порядкувати у всіх справах на території автономії. Кожна така автономна одиниця мала б рівне право з правом кожної іншої одиниці [12, с. 206]. Тобто УДРП вимагала федеративного устрою держави на основі автономії. Кожне автономне утворення в складі такої федерації має володіти своєю владою, своїми законами при повній рівності автономій. Як стверджує С.П. Донченко, ці вимоги дуже близькі до програмних засад УСДРП та українських есерів [4, с. 17].

У програмі УДРП зазначалося, що партія, «обстаючи в справах політичних за глибоко-демократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою» [12, с. 213–214].

УДРП вважала, що об'єднував би автономію загальнодержавний парламент. Він мав обиратися на таких засадах: загальне, рівне, безпосереднє виборче право з таємним голосуванням; пропорційна система виборів, яка дала б «заступництво меншинам»; право обирати і бути обраним – кожному громадянину віком від 21 року «без різниці статі, віри і національності» [12, с. 220]. Загальноросійський парламент мусив контролювати, щоб права громадянина і нації було забезпечено скрізь, по всій державі. До виключної компетенції федерального парламенту належали тільки загальнодержавні справи – такі, як: відносини з іншими державами, фінанси для загальнодержавних справ,

зовнішня торгівля та митна політика, федеральна армія та справи війни й миру.

У цілому програма УДРП включала ті вимоги, які були висунуті ще в програмах УДП і УРП. Незважаючи на подібність цих програм, програма УДРП була все ж таки кроком назад. «Українська народна Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасовувати загальнодержавний парламентаріат, але ця конституція не може суперечити вище згаданим основним всердержавним законам» [12, с. 335].

Висновки. Проаналізувавши програми політичних партій на питання бачення ними державного устрою України, можна зробити певні висновки: якщо по відношенню до існуючого в Російській імперії державного ладу більшість українських партій об'єднував свого роду негативний консенсус, то відносно майбутньої державності єдності не було навіть серед споріднених партій. За винятком УНП, яка своїм ідеалом проголосила самостійну українську державу, інші національні партії Наддніпрянської України (РУП, УСП, УСДРП, УДП, УРП та ін.) взяли за основу своїх програм вимоги політичної автономії України у складі Росії.

Бібліографічні посилання

1. Багатопартійна українська держава на поч. ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій / упоряд. В. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
2. **Власенко О.** Парламентаризм у програмах перших українських політичних партій (1885–1914) / О. Власенко // Хроніка-2000. – 1998. – С. 213–219.
3. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ століття / В. І. Головченко. – Х. : Ін-т історії України НАН України; ХДУ; Авеста, 1996. – 190 с.
4. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України. 1900-1920 рр. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Донченко. Д. – Д., 2006. – 32 с.
5. **Могильний Л. П.** Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. : 07.00.01 «Історія України» / Л. П. Могильний; – К., 2002. – 14 с.
6. Перші програми Револуційної Української Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали: у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 71–86.

7. Платформа Української Радикальної Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 245–253.
8. Програма Української Демократичної партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 272–274.
9. **Романенко Е.** Проблема парламентаризму в діяльності українських національних партій (1905–1907 рр.) / Е. Романенко // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 46–50.
10. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. пресою, 1991. – 82 с.
11. **Телешун С.** Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. Телешун. – К. : [б. в.], 1996. – 129 с.
12. Українська революційна демократична партія (УРДП-УДПР): зб. матеріалів і документів / упоряд. О. Коновалов. – Чикаго; К. : Фондація ім. І. Багряного, 1997. – 849 с.
13. Українська Соціалістична Партія і група УСД // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 88–101.
14. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали : зб. документів / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Конслатинг; Фенікс, 1993. – 458 с.
15. **Шишко О. Г.** Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Шишко; – О., 1998. – 18 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014